

A VIGILIA BESZÉLGETÉSE

LÁZÁR KOVÁCS ÁKOS

Gereben Ferenc

Gereben Ferenc (1942) polgári családban született, középiskoláit Szombathelyen és a pannonhalmi Bencés Gimnáziumban, majd egyetemi tanulmányait Eötvös kollégistaként az ELTE Bölcsészettudományi Kar magyar–könyvtár szakán végezte. A nyolcvanas-kilencvenes évektől korábbi olvasásszociológiai kutatási témáit kisebbség- és vallásszociológiai aspektussal egészítette ki. 1987-től 2003-ig művelődés-, művészet- és olvasásszociológiai ismereteket tanított az ELTE BTK-n. 1998-tól a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Karán a Szociológiai Intézet docenseként művelődés- és kisebbségsszociológiai tárgyakat adott elő. 1999 és 2012 között a jezsuiták Faludi Ferenc Akadémiájának keretein belül működő Fialat Vallás- és Értékszociológusok Körének műhelyvezetője volt. Máig tanít nyugdíjas óraadóként. Felesége, Gerebenné dr. Várbíró Katalin máig aktív gyógypedagógus és pszichológus, Orsolya lányuk és Balázs fiuk természettudományokkal foglalkoznak. Három unokájuk van.

1968 óta publikál olvasásszociológiával, művelődésszociológiával kapcsolatban: mik az életrajzi előzmények, illetve milyen eredményeket mutattak az Ön által tárgyalt korai témák, mint például a középiskolás fiatalok és a könyv; rétegzés, közízlés és olvasáskultúra?

1967 őszen — teljesen véletlenül — belecsöppentem a könyvszakma nemrég megalakult *könyvpiackutató* csoportjába. Beszédesebb előzetes tény, hogy az olvasás- és művészetsszociológia magyarországi úttörői között több a politikailag „priuszos” személy. Első munkahelyi vezetőm, Mándi Péter és Józsa Péter, a hazai empirikus művészetsszociológia megteremtője is „ötvenhatos” volt. (Az utóbbi börtönt is viselt.) Ezek a nálunk egy-másfél évtizeddel idősebb kollégák (még egykori recski fogoly is dolgozott köztük Ughy Jenő személyében) ugyanoda jutottak, ahová mi diákként az Eötvös Kollégiumban: a társadalom nagy alrendszeri közül egyedül a kultúra az, amit a pártállam nem tud totálisan uralni. Első, 1967 őszen végzett felmérésem a középiskolás fiatalok olvasási szokásait vizsgálta. Mintául műhelyvezetőm, Mándi Péter 1964-es országos reprezentatív vizsgálata szolgált. Ez a középiskolai vizsgálat mintegy 600 fő kérdőíves megkérdezésre épített. Három fővárosi középiskola (egy bel-budai és egy kőbányai gimnázium, valamint egy műszaki jellegű szakközépiskola) végzős, valamint három évvel korábban végzett diákjait kérdeztük meg a lakásukon. A kutatás eredeti feladata annak feltárása volt, hogy mennyit és mit olvasnak a középiskolás fiatalok, valamint honnan szerzik be olvasmányukat. Utólag beletekintve *A középiskolás fiatalok és a könyv* címen 1968-ban publikált kutatási jelentésbe, megdöbbentő az az olvasási (mennyiségi és minőségi) többlet, amit azok a hatvanas évekbeli fiatalok produkáltak a mai kutatásokban szereplő diákokhoz képest. A vizsgálatban nagyon erős hangsúlyt kapott az *olvasástörténeti* aspektus: a fiatalok el-

beszélése alapján megpróbáltuk elkülöníteni különböző olvasási korszakaikat, és a kedvelt olvasmányfajták és szerzők alapján — az egyes korszakokat tipizálva — megrajzoltuk ezeknek az olvasási utaknak az ívét, vagyis olvasói világuk egyéni fejlődési menetét. Megfigyeléseinknek az volt a summája, hogy a kortárs értékes irodalom aktív és értő befogadásához (érettségi előtt vagy után) jellemző módon csak azok tudtak eljutni, akik a középiskolai tanulmányaik alatt szívükbe és elméjükbe fogadták a klasszikus olvasmányokat. Akik a klasszikusokat csak unalmas kötelező penzumként kezelték, és ízlésük már középiskolás korukban letapadt a divatos kommercialitásokra, azok nem nagyon jutottak tovább az érettségi után sem, és inkább a korszak bestsellereit kedvelték. A felmérés eredményei nemcsak egy szerény kiadványban, hanem folyóiratokban is megjelentek; a felmérés kérdéseit esti tagozatos gimnazistákon is kipróbálták (még pedig nem más, mint Tánczos Gábor, miután 1956-ért viselt börtönbüntetéséből szabadult). A legérdekesebb reflexió külföldről érkezett: a washingtoni *Library of Congress* udvarias levélben kért a kiadványból egy példányt, amelyet el is küldtünk nekik.

Akkoriban kísérleteztek az olvasáskultúra mellett a filmek hatás- és befogadás-elemzésével is. Hová vezettek ezek a manapság ismét közkedvelt módszertanú vizsgálatok itt és egyéb munkáikban?

Pályám elején valóban volt egy kirándulásom a *filmszociológia* területére is. A hetvenes évek legelején az Eötvös-kollégiumi esztétika-körben megismert két volt egyetemi társammal, Bertalan Lászlóval és Helmich Dezsővel a Filmtudományi Intézettől Makk Károly *Szerelem* című filmjének befogadás-vizsgálatára kaptunk megbízást. A film (és a kutatás) politikailag kényes területet érintett. Érdekes, hogy a filmnek ezt jobban megbocsátották, mint a kutatásnak: bár az eredményeket összefoglaló kéziratunk már 1971-ben elkészült, de politikai jellegű hezitálások miatt közreadása 1976-ig várattott magára. A hetvenes évek elején még nem nagyon voltak (befejezett) befogadás-vizsgálatok Magyarországon, ez a műfaj akkor kezdett éledezni. Hármasban, baráti légkörű team-munkában hoztuk létre kutatásunk módszertanát. Bertalan Laci híresen jó memóriájából előhívott egy Goethe-aforizmát: „Az anyagot mindenki maga elé tudja idézni, a tartalomra csak az bukkan rá, akinek van hozzátennivalója; a forma pedig: titok a legtöbb ember számára.” Erre az aforizmára alapoztuk lényegében az egész kutatást, főleg annak a film „megértésével” foglalkozó részét. Ehhez persze — későbbi befogadás-vizsgálatokhoz hasonlóan — fel kellett állítanunk egy általunk ideálisnak tekintett értelmezési modellt, amelyhez mértük a kérdezettek válaszait. Ennek a vizsgálatnak a hozadékaként született például egy olyan hipotézis is, hogy az irodalmi és a filmízlés „kéz a kézben” jár, de a magasabb szintű filmízlés létrejöttéhez nem elegendőek a speciális vizuális jártasságok, és az akár nagyon gyakori moziba járás sem, hanem kellene az aktív *olvasói* magatartással megszerezhető általános befogadói kompetenciák is. A hatvanas évek vége felé egyre nyilvánvalóbbá vált (többek között Mándi Péter már említett nagyszabású felmérése nyomán), hogy az a vélekedés, mely szerint

a magyar társadalom túlnyomó többsége olvas, csak pusztán hiedelem. Ezt a „szocialista kulturális forradalom” vívmányának tekintett hiedelmet nemcsak a pártállami funkcionáriusok hangoztatták, hanem olyan tekintélyes személyiségek is, mint Lukács György, aki híres mondatát („a legrosszabb szocializmus is jobb, mint a legjobb kapitalizmus”) többek között azzal vélte igazolni, hogy egy szocialista társadalomban elképzelhetetlen, hogy legyenek könyv nélküli családok. Akkortájt, amikor ezt írta, Mátyás felmérése szerint minden harmadik magyar család tartozott ebbe a kategóriába. Ennek a felmérésnek valódi társadalmi hatása volt: az Írószövetségben tömörült magyar írókat különösen megrendítette az a tény, hogy a felnőtt magyar népességnek csak 60 százaléka tekinthető könyv olvasónak (vagyis ennyien olvastak el egy év alatt legalább egy könyvet), és hogy a rendszeresen (havi egy könyvet) olvasók aránya csak 23 százalék. Részben ezért is az Írószövetség 1969-ben meghirdette az Olvasó Népert Mozgalmat. 1968 őszén a *városi könyv olvasóknak a kortárs magyar irodalom iránti érdeklődését* mértem fel egy körülbelül 1000 főre kiterjedő kérdőíves vizsgálattal. A fő kérdés az egyes társadalmi rétegek ízlésbeli eltérése és az irodalmi ízlés rétegződése volt; konkrétan: az olvasmánylistákban és a „kedvenc” szerzők listáiban a klasszikus és kortárs írók iránti érdeklődésnek milyen arányai mutathatók ki, valamint hogy van-e valamilyen struktúrája az irodalmi ízlésnek, amelynek mentén esetleg fejleszthető is? Sárdy Péter (matematika–könyvtár szakos egykori egyetemi társam) előbányászott egy matematikai eljárást a statisztikai szakirodalomból, melynek segítségével egzakt módon érzékeltetni lehetett a különböző irodalmi minőségeknek a befogadói tudatban jelentkező *társulási hajlandóságát*, s továbbmenve: lépcsőzetes strukturálódását.

Ön szerint milyen társadalmi és médiumtörténeti változások voltak fontosak a 70-es, 80-as években, amelyek meghatározták az olvasáskultúra hazai változásait? Működött-e valamiféle cenzúra ezen a területen?

Filmes vizsgálatunk említett publikációs nehézségei is megszenvedték a politikailag kényes témát, de az utóbbi, kortárs magyar irodalommal kapcsolatos vizsgálatom sorsa ennél is rosszabbul alakult. Az 1970-re elkészült testes kutatási jelentéssel szemben a Magvető Kiadó akkori nagyhatalmú igazgatója súlyos ideológiai kifogásokkal élt, ezért a 250 oldalas kéziratnak csak részletei jelentek meg nyomtatásban, azok is csak akkor, amikor sikerült elhagynom a könyvszakmát mint munkahelyet. Az olvasási jelenségek kutatását 1977-től az Országos Széchényi Könyvtárhoz tartozó Könyvtártudományi és Módszertani Központ olvasáskutatási osztályán folytattam, amely valódi műhely volt, máig tartó jó emlékekkel és barátságokkal. Itt mindjárt egy szép közös munkába csöppentem bele: három kollégával, Kamarás Istvánnal, Katsányi Sándorral és Nagy Attilával megírtuk, illetve szöveggyűjteményszerűen összeszerkesztettük az *Olvasásismeret* című kézikönyvet, ami 1979-ben jelent meg a Tankönyvkiadónál. Ez a feladat jól előkészítette a következő munkámat, amely pont a szöveggyűjteményből hiányzó új, 1978 őszén végzett országos reprezentatív felmérés elvégzése volt.

Ennek nyomán érzékelhetővé vált, hogy a könyvolvasók stagnáló aránya mellett a hetvenes években csökkent az olvasás gyakorisága, és hogy az ezen a téren korábban is tapasztalható társadalmi különbségek tovább nőttek. Ugyancsak megkezdődött az olvasói érdeklődés áthangolódása a klasszikus értékekről a kortárs lektúrirodalomra. Meglepő ellentmondásként a könyv viszont presztízs fogyasztási cikké vált, és a státusszimbólummá váló házikönyvtárak olyan rohamosan gyarapodtak, hogy ezen a téren — ráadásul a társadalmi különbségek csökkenése(!) mellett — Magyarország kezdett felzárkózni a nemzetközi élmezőnyhöz. Ez a jelenség-együttes a Hankiss Elemér által „akvizitív-dinamikusnak” nevezett (az anyagi javak felhalmozására koncentráló) értékorientációs típusú magatartás terjedésével volt kapcsolatba hozható. Eddig talán még nem kapott elég hangsúlyt, hogy mi „olvasáskutatók” korántsem csak a szűkebb értelemben vett olvasási szokásokkal foglalkoztunk. Az 1978-as kutatás során például részletes vizsgálat tárgyai voltak az egyéb művelődési tevékenységek is. Sikerült itthon is megnyugtatóan tisztázni a *televízió és az olvasás* akkoriban sok vitát kiváltó viszonyát, ami most — mutatis mutandis — megismétlődik az internet vonatkozásában. Kiderült, hogy kapcsolatuk nem lineáris jellegű: leginkább a mérsékelt és változó (de nem teljesen mellőzött) televíziózás járt együtt a legmagasabb olvasási teljesítményekkel. *Különös figyelmet szenteltünk a gyarapodó házikönyvtárakra.* A könnyv nélküli családok 1964-es egyharmados aránya 1978-ra 14 százalékra csökkent; a családok átlagos könyvvállománya pedig ugyanezen idő alatt 58 kötetről 167 kötetre emelkedett. Még bizonyos könyvek meglétére is rákérdeztünk, így például kiderült, hogy 1978-ban a felnőtt népesség 19 százalékának otthonában volt Biblia. Rendre azt tapasztaltuk, hogy a szociodemográfiai hátrányok, valamint a kulturális hátrányok együttjárásra és halmozódásra hajlamosak, de ugyanígy az előnyök is. Mindez a Máté-evangélium talentumokról szóló példabeszédéből vett mondatát juttatta az eszünkbe: „Mindannak ugyanis, akinek van, még adnak, hogy bővelkedjék, akinek pedig nincsen, attól még azt is elveszik, amije van” (Mt 25,29). A jelenség a közhelyes példákön (tanultabb, anyagilag rendezettebb rétegek tendenciaszerűen nagyobb kulturális aktivitása) túlmenően olyan részjelenségekben is mérhető volt, mint például a nagyobb házikönyvtárral rendelkező családok nagyobb könyvtárhasználati aktivitása. Míg azok a családok, amelyekben alig volt könyv, amelyeknek lakáskörülményei rosszak, olvasásra kevésbé alkalmasak voltak, hiányoztak az önművelés technikai eszközei is (rádió, lemezjátszó, magnetofon), tehát akikre azt mondhattuk volna, hogy leginkább rászorultak a könyvtár szolgáltatásaira — nos, ezekben a családokban alig találtunk könyvtáratagot.

Lassan változott a társadalmi helyzet és a politikai nyomás ter-

Úgy adódott, hogy néhány évvel később, 1984/85 telén ugyancsak az OSZK műhelyében egy újabb országos reprezentatív felmérést volt módomban végezni, ugyancsak ezer fős mintával. Az 1985-ös vizsgálá-

mészete is. Hogyan lehetett ekkoriban az olvasáskultúra vonatkozásában vallási kérdéseket egyáltalán szóba hozni, kutatni?

tunk legfőbb újdonsága az *érték-tesztek* és a *vallásossággal* kapcsolatos kérdések bevonása volt az olvasáskutatásba. A szokásos művelődés- és olvasásszociológiai kérdések mellé sikerült két értéktesztet társítanunk: a Hankiss Elemér vezette MTA-kutatócsoport által is előszeretettel használt Rokeach-féle eszköz- és célértékek egyenként 18 tételes sorozatait, valamint az E. Noelle-Neumann-féle (a kulturális szférára különösen érzékeny) tizenhat tételes nevelési értéktesztet. A két teszt tanulásaiban jól kiegészítette, egyúttal megerősítette egymást, amikor az egyes értékek olvasási teljesítményszintekkel való társulási hajlandóságát mértük. Vizsgálódásaink legfőbb tanulása szerint a gyakori és a kulturális értékekre fogékony könyvolvasás tendenciaszerűen együtt jár a belső harmóniára és autonómiára törekvő, a kreatív és intellektuális, valamint az embertársaira és a kultúra világára egyaránt nyitott, toleráns személység értékeivel. Ez az összefüggés egzakt módon bizonyította be azt, amit korábban is tudni véltünk az értő olvasás személyiségformáló erejéről és társadalmi hasznosságáról, vagyis hogy amikor az olvasásról beszélünk, akkor nem pusztán időöltési módról van szó, hanem egy olyan társadalmi jelentőségű kulturális tevékenységről, amelynek sikeres fejlesztése jó eséllyel együtt járhat(na) a jövő minőségibb (harmonikusabb, hatékonyabb, toleránsabb...) társadalmának kialakulásával. Így gondoltuk ezt sokáig, de közben az olvasás mint tevékenység teljesen megváltozott, hagyományos formái — amelyeknél ezt az összefüggést mértük — hatalmas veszteségeket szenvedtek, és kérdés, hogy az internet, és általában a digitális olvasási módok érték-környezete hogyan alakítja a jövőnket. Az 1985-ös vizsgálatunk másik fő újdonsága a *vallásosság* és a kulturális magatartás kapcsolatának témája volt — erről később még külön szólnék, mert a témakör „kivirágzása” számomra a rendszerváltozás után következett be.

Hogyan élte meg a rendszerváltozást? A szakmai, közéleti munkáját, a társadalmi és a tudományos állapotokat mennyiben érintette ez a változás, és mennyiben tekinthető szervesnek?

A készülődő rendszerváltozás megható jegyeit hordozó 1989-es tallini konferenciáról hazatérve tudtam meg, hogy a következő évre megkaptam a régóta kérelmezett hollandiai ösztöndíjamat. Szóval össze kellett a rendszernek omolnia, hogy kutatóként Nyugatra mehessenek! (Ebben része volt annak, hogy 1979-ben én is aláírtam a Václav Havelék szabadon bocsátását kérelmező petíciót.) Az egész környező térségre kiterjedő rendszerváltozás rövidesen lehetőséget nyitott egy régóta dédelgetett tervem megvalósítására: egyre táguló körben felmérést végezhattünk *a határon túl élő magyarok* soraiban. A terepkutatások első mozzanataként 1991 tavaszán az Országos Széchényi Könyvtár kutatócsoportja (Lőrincz Judit, Nagy Attila, Vidra Szabó Ferenc és jómagam) belekezdett egy szerény költségvetésű *székelyföldi*, majd később egy *csallóközi* kérdőíves felmérésbe. Ezeknek azután volt egy hasonló nagyságrendű *magyarországi* kontroll-vizsgálata is. Kollégáim a fiatal korosztályokat vizsgálták, én a felnőtt korúakat. Az 1991-es, majd az azt követő, egyre szélesebb

körben végzett határon túli terepvizsgálatainknak — az olvasási szokásokon kívül — az azonosságtudat különböző változatai lettek a központi kutatási témái. A különböző módszerek azonos eredményhez vezettek: a Kárpát-medencei magyar identitás kultúrnemzeti (tehát nem etnikai) jellegű, és legfontosabb elemének a közös *anyanyelv* bizonyult. És ezen belül természetesen az *anyanyelvi olvasáskultúra*, amely a kisebbségi nyelvhasználat értékének legfőbb mérőszöke, és egyben őrizője is. Az volt a tapasztalatunk, hogy minden határon túli nemzetrészt többet és jobb színvonalon olvas, mint az anyaország. Főleg a klasszikusok, és általában a magyar szerzők olvasottságában vezettek a határon túli olvasók. Továbbá a különböző identitástípusokat a különböző könyvolvasói teljesítményekkel is összehasonlítottuk. A kulturálisan értékesnek mondható (mennysiségi és minőségi) olvasási teljesítmények tendenciaszerűen a vállalt, kellően tudatosított, a nemcsak érzelmileg, hanem feladatként, cselekvően átélt, és az adott közösség kulturális örökségét megőrizni szándékozó identitástípusokkal jártak együtt; míg az olvasási (mennysiségi és minőségi) deficitiek általában a hiányos, negatív és közömbös identitások kísérőjelenségei voltak. Az identitás fontos eleme a kollektív önkép és jövőkép is: úgy tapasztaltuk, hogy a legjobb olvasási teljesítmények azt a típust jellemezték, amely a magyarságát képes volt a pozitív és negatív tulajdonságok, vagyis az önértéktudat és az önkritika egységében látni; valamint amelyik a magyarság távlati jövőjét, ha nem is hurráoptimista módon, de bizakodó reménységgel szemlélte. Végül az öt ország magyarságára kiterjedő reprezentatív ezredfordulós kutatás legfontosabb eredményeit az *Olvasáskultúra és identitás* című kötetben foglaltam össze, amelyet 2005-ben adott ki a Lucidus Kiadó. Közben sikerült kapcsolatot kiépíteni az Amsterdami Egyetem Kelet-európai Tanszékével, és az ezredforduló éveiben több közös projektünk volt. Többek között egy angol nyelvű tanulmánykötet megjelentetésére is sor került *Hungarian Minorities and Central Europe* címmel, amit már akkori munkahelyem, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara adott ki 2001-ben. Ebben az időszakban vettem részt és publikáltam egy másik nemzetközi vállalkozásban, az *Aufbruch* projektben, amely Paul M. Zulehner bécsi professzor kezdeményezésére, Tomka Miklós főszerkesztői irányításával a posztszovjet térség országainak komplex vallásszociológiai felmérését végezte el két kötetben. (Tanulmányom a közép-európai népek vallásosságának és nemzeti identitásának kapcsolatáról szól.)

Kérem, beszéljen bővebben a már említett vallásosság kérdésköréről, hiszen a rendszerváltozás itt is tágas olvasásszociológiai területet nyitott meg, ide-

A rendszerváltozás másik szakmai ajándékának (a szerény nyolcvanas évekbeli kezdetek után) a vallással kapcsolatos társadalmi jelenségek kiterjedt vizsgálati lehetőségét tekintem. A kilencvenes évek második felében ugyanis évekre szóló munkakapcsolatba kerültem a jezsuita András Imre által vezetett *Kerkai Jenő Egyházzsociológiai Intézettel*. Első feladatomnak a magyarországi vallásossággal kapcsolatos kvantitatív (főleg Tomka Miklós kutatásaihoz köthető) fel-

értve akár az infokommunikációs eszközök gyors térnyerését.

mérési adatoknak a *kvitatív* vizsgálatok tanulságaival való kiegészítését tekintetem. Ez konkrétan azt jelentette, hogy mélyinterjúk segítségével a *vallásosság különböző típusairól* (főleg a sokat emlegetett és közben túl nagyra dagadt, úgynevezett „maga módján” vallásosságról) a korábnál differenciáltabb képet igyekeztünk adni. Az eredményeinket közzé tevő *Vallásosság és egyházkép — interjúk tükrében* című kötetben (Budapest, 2003) többek között kísérletet tettünk a társadalomban élő egyházkép megrajzolására. Foglalkoztunk még az ökumené társadalmi jelenségeivel; a vasárnapi rádiós prédikációk tartalomelemzésével, szerzetesi hivatások interjúk vizsgálatával is. Ekkor már fő segítőt a Pázmány Péter Katolikus Egyetem szociológia szakos hallgatói voltak. Belőlük alakult meg 1999-ben a *Fiatal Vallás- és Értékszociológusok Köre (FIVÉSZ)*, amely — a jezsuita Faludi Ferenc Akadémia keretein belül — közel másfél évtizeden át működött, és a fiatal szociológusok előadói és tanulmányírói készségeit pallérozta. Fontos momentum volt, hogy a Kerkai Intézetben 2000-ben sikerült egy újabb — a régebbiek módszereivel megegyező — magyarországi reprezentatív kérdőíves felmérést végezni. A főbb vizsgált témák a művelődési-olvasási szokások; a vallásosság-hitvallásgyakorlás; és a kulturális-nyelvi-nemzeti identitás háromszögében helyezkedtek el. E vizsgálat tanulságai részben a már említett *Olvasáskultúra és identitás* című kötetbe, másrészt pedig a jórészt a FIVÉSZ munkáiból összeállított, a művelődési szokások és a vallásosság kapcsolatát taglaló *Vallásosság és kultúra* című, 2009-es konferenciakötetbe kerültek. A FIVÉSZ-kör munkálkodásának volt eredménye a *cigányság társadalmi beilleszkedését* a vallási közösségek és egyházak integráló hatása felől megközelítő, 2013-ban megjelent tanulmánykötet (Fogom a kezét, és együtt emelkedünk) is. A 2000-es országos kutatásomat követte Nagy Attila kollégám 2005-ös hasonló OSZK-vizsgálata, és az elmúlt hetekben láttak napvilágot *Az én könyvtáram* EFOR-projekt 2017-es adatfelvételének Tóth Máté és Péterfi Rita által elkészített gyorsjelentései. Ezek alapján lényegében a magyar olvasáskultúra közel fél évszázados fejleményeit tudjuk sűrítve összefoglalni, úgy, hogy a legutóbbi vizsgálat jóvoltából már figyelembe tudjuk venni az infokommunikációs technikák tömeges jelentkezését is.

Ami a hagyományos („papíralapú”) könyvek olvasását illeti, a legfőbb tendenciák sokszorosán dokumentáltak és a közvélemény számára is meglehetősen ismertek: a felnőtt olvasók arányának és az olvasás gyakoriságának, valamint az olvasásra fordított időnek a csökkenése; az olvasói érdeklődés kommercializálódása és prakticzizálódása; a hagyományos (főleg a klasszikus) irodalmi értékek (és általában a magyar szerzők) iránti érdeklődés visszaesése; a nemzetközi (főleg észak-amerikai) bestseller irodalom előretörése; a könyvtárhasználók, a könyvvásárlók és a házikönyvtárak megfoghatkozása. A régi mérce (évente legalább egy könyv elolvasása) szerinti könyvolvasók aránya a felnőtt népességben belül mindössze

40 százalékos volt 2005-ben, tehát mintegy 20 százalékkal kevesebb, mint a hatvanas-hetvenes években. (2017-ben ezt már eltérő módszerrel mérték.) A rendszeres könyvolvasók aránya az elmúlt fél évszázad alatt 23 százalékról 7 százalékra esett vissza. A degediáló folyamatok a rendszerváltozás után gyorsultak fel igazán, búcsút intve a már említett korábbi illúzióknak, mármint hogy a „demokrácia olvastat”: ehelyett az emberek zöme a megnövekedett választékú bestsellerek, az ezoterikus, erotikus, horrorisztikus és egyéb olvasmányok felé fordult, és még inkább az 1997-ben megnyílt kereskedelmi tévécsatornák, majd a számítógépes-internetes világ vegyes kínálata felé. És mindehhez természetesen hozzá kell venni az alapjaiban megváltozott világ értékrendi, életmódbeli változásait, amelyek szintén az olvasáskultúra fogyasztói, kommerciális elemeit erősítették. Az eredmény elsöprő erejű volt: a rendszerváltás utáni felmérések tíz legolvasottabb szerzője közé alig jutott be magas szintű irodalmiságot képviselő író. Röviden meg kell említeni, hogy a *határon túli magyarok* ezredforduló utáni olvasási szokásairól ugyan nincs átfogó képünk, de részeredményekből arra következtethetünk, hogy a magyarországi negatív tendenciák — ha nem is olyan nagymértékben, de — körükben is jelentkeznek. A magyar irodalom rovására minden régióban növekszik a globális könyves szórakoztatóipar szerzőinek népszerűsége. A *klasszikusok*, köztük a magyar klasszikusok olvasásának csökkenő mértékéről már többször szó esett. Állítólagos „olvashatatlanságuk” manapság szinte mozgalmi jelszó lett. Ezekkel a végletes véleményekkel nem értek egyet, hisz ezek a művek a nemzeti kultúra boltozatának zárókövei (és itt akár az illyési „*Haza a magasban*” boltozatára is gondolhatunk): ezek nemcsak irodalmi szövegek, hanem egy kultúra alaptörténeteit, magatartásmintáit, történelmi üzenetét, ikonikus mondatait és hőseit vonultatják fel, generációról generációra való átadásuk a nemzeti kultúra folyamatosságát biztosítja. Elsősorban tehát azon kellene fáradoznunk, hogy az iskolában milyen „olvasóbarát” módszerekkel lehetne közelebb hozni ezeket a műveket a mai fiatalokhoz, hogyan lehetne a tanítás hatékonyságát, élményszerűségét növelnünk. Ugyanakkor magam sem akarok végletes lenni: bölcs megfontoltsággal kell kiválogatni közülük azokat, amelyeknek erre nagyobb az esélye. Én egyébként Jókait, sőt a „Kőszívűt” is az esélyesek közé sorolom — a módszer saját unokákon kipróbálva...

Lépjünk kissé távolabb — hogyan látja az olvasás, vagyis a betűket és a képeket befogadó több tízezer éves gyakorlat jövőjét? Saját szakmájából milyen támpontokat tud adni

Korábbi szkeptikus mondataimat, legalább is azokat, amelyek az olvasást temetni látszottak, árnyalni szeretném: felmérésekkel igazolható tény, hogy a levélolvasók aránya például ma magasabb, mint évtizedekkel ezelőtt; és ezt lényegében magára az *olvasókra* is el lehet mondani, ha nem vesszük figyelembe, hogy *mit* olvasnak. A 2017-es EFOR-vizsgálat nagy hozadéka, hogy igyekszik minden olvasási akaszt regisztrálni, az SMS-től és szórólapoktól az elektronikus sajtón át a papíralapú könyvolvasásig. Ebből kiderül, hogy az úgyneve-

a kortárs folyamatok értelmezéséhez?

zett olvasók nagy többsége inkább csak (saját kifejezésemmel): „*fosz-lány-szöveg fogyasztónak*” mondható. Ők a rövid e-üzenetek, közösségi oldalakon tett bejegyzések, az utcai reklámok, tömegközlekedési információk, akciós újságok és egyebek. „törzsközönsége”; a hosszabb, tartalmas, strukturált e-szövegek fogyasztói (elmélyültebb e-levelezők, a blogok és az elektronikus sajtó olvasói) már jóval kevesebben vannak, még kevesebben a hagyományos könyvolvasók, és legkevesebben az e-könyvek hívei. Az egyes olvasási aktusok között tehát nem annyira mennyiségi, inkább *minőségi* a különbségek, ami azt is jelenti, hogy az olvasók egy többé-kevésbé jól elhatárolható részére a jövőben jobb lenne bevezetni a „szöveg-fogyasztó” kifejezést. Felvetődik a kérdés (anélkül, hogy konkrét választ tudnánk adni rá): *mi az olvasás jövője?* Valószínűnek látszik, hogy miután a digitális világ lényegében a teljes társadalmat be fogja hálózni, az újfajta, az internethasználattól „megihletett” olvasási módok valamilyen mértékig a hagyományos könyvek befogadására is át fognak terjedni. (Kerekes Pál például *Az elektronikus könyv* című 2014-es kötetében a „Nielsen-féle F”-jelenségét említi: Jakob Nielsen szerint az internethasználók az esetek többségében nem olvassák, hanem „szkennelik” az eléjük táruló oldalak látványát, és a kísérletek — az internetes oldalak olvasóinak szemmozgását követve — egy F-betűhöz hasonló szkennelési ábrát rajzolnak ki.) Az újfajta „szkennelő” (a tartalmi feldolgozásra, töprengésre kevesebb, az információszerezés technikájára több energiát fordító) olvasásmód tanulmányozásához még jól jöhet a korábbi tapasztalat, mely szerint a felnőtt olvasóknak — 2000-ben végzett országos felmérésem szerint — 31 százaléka *csak belelapozott* a könyvekbe; egyharmada az olvasás befejezése előtt *abbahagyta* olvasmányait; egyötöde úgy olvasott el egy-egy regényt, hogy a számára nem eléggé érdekes részeket *kihagyta*; ugyancsak egyötöde szerette *előre megnézni a regények befejezését*. Mivel ezek az olvasásmódok nagyrészt átfedésben jelentkeztek, elmondhatjuk, hogy a felnőtt népességnek jó negyede (a könyvolvasóknak mintegy fele) már az ezredfordulón is meglehetősen „elnagyoltan” olvasott.

A valódi kérdés nemcsak abban áll, hogy papírra nyomott könyvet vagy valamilyen infokommunikációs eszköz monitorát „olvas-suk”-e, hanem abban is, hogy — leegyszerűsítve — a különböző jellegű *képernyőket akarjuk-e könyvként*, vagy inkább *a könyvet monitorként* olvasni. Azt gondolhatjuk, hogy az előbbi a digitális világ „bevándorlóinak” kétségbeesett és eleve kudarcra ítélt kísérlete, de lehet, hogy ez nem teljesen van így. A hagyományos és digitális olvasásmódokat összehasonlító (2010-ben végzett) mélyinterjú vizsgálatunk azt mutatta, hogy fiatal diplomás vizsgálati csoportunk a vártnál jobban ragaszkodott a hagyományos könyv bizonyos ismerveire, és ez azt valószínűsíti, hogy az igazán sikeres elektronikus könyvnek *nagyon* kell hasonlítania a hagyományos könyvhöz. Ami pedig az utóbbi verziót illeti, vagyis hogy a hagyományos

könyvek olvasására a jövőben hatni fog az internet és a digitális eszközök használata, arra Kerekes Pál feltevéséhez csatlakozva korábban már utaltunk. Hangsúlyozni kell azonban, hogy itt nemcsak az olvasás technikai lebonyolításáról, hanem ennek a sajátos kódrendszernek komplex pszichoszociális „működtetéséről”, illetve ennek esetleges megváltozásáról van szó. Vagyis lehet (biztos?), hogy a jövő embere radikálisan *másképp fog olvasni* (akár könyvet is), mint az idősebb mai nemzedék, és ennek kulcsát a mai internet és más infokommunikációs eszközök használatában keresik. Pszichológusok, agykutatók sora foglalkozik ezzel a kérdéssel, Pléh Csaba is, aki Nicolas Carrtól a következő meghökkentő, de nagyon találó mondatot idézi: „a neten való élet valójában állandó elcsábíthatóságot és állandó intellektuális szétesettséget feltételez”. A már említett 2010-es mélyinterjú vizsgálatunkban is megjelent néhány, a nemzetközi kutatásokkal megegyező tapasztalat. A legfontosabb talán az, hogy a különböző kutatások vizsgálati személyei és a mi fiatal diplomás interjúalanyaink egyaránt úgy vélik, hogy az IKT-eszközök világának „részlegesség”-élményével, virtualitásával, gépi vezéreltségével szemben a könyv maga az „egészlegesség” és „valódiság”: eleje és vége, esztétikai megjelenése, sőt illata és érzelmi kisugárzása van, tehát önmagában is egy kis univerzum. A különböző véleményekből olyanfajta jövő sejlik fel, amely a hagyományos és digitális olvasás jövőbeli együttélését, sőt valamiféle (témától, alkalomtól, hangulattól és egyéb előzetesektől függő) *munkamegosztását feltételezi*.

Az elmúlt időszak viszonylag nagy érdeklődést kiváltó projektje saját családja egyik résztörténetének feldolgozása volt. Hogyan kapcsolódik ez eddigi tevékenységeihez?

Olyan sok időt töltöttem az olvasás témájának vizsgálatával, hogy az utóbbi években már a telítődés és az önismétlés érzése fogott el, és menekülési utakat kerestem. Az utóbbi három évben nagymám frissen fellelt első világháborús levél- és fényképgyűjteményét dolgoztam fel, a levélírókról és a velük történekről levéltári és könyvtári kutatásokat végeztem, és minderről végül 2017-ben könyvet jelentettem meg „*Most minden valamirevaló férfinak itt a helye!*” címmel. Megdöbbenve tapasztaltam, hogy levélíróim egy része számára milyen fontos volt a könyv kint a fronton is: többen is olvasás közben, könyvvel a kezükben fényképezkedtek, egyikük pedig a Bruszilov-offenzíva szünetében Thomas Mann, Shakespeare, Rostand és Bródy Sándor olvasásáról számolt be; és volt, aki szórakoztatásul hadikalandjait Münchhausen báró modorában adta elő. Vagyis az olvasás témája elől nincs menekvés a társadalomkutató számára. Nem hiába nevezi Csépe Valéria „az emberré válás magasabb szintjét képviselő” tevékenységnek, amelynek vizsgálatával a társadalmi létezés hihetetlen sok zegébe-zugába be lehet világítani, és ez a jövőben sem lesz másképp.